

Szőke Katalin

„A szimbolizmus túlhaladása”? A paradigmaváltás problémája a XX. századelő orosz prózájában (Andrej Belij és Mihail Kuzmin) c. akadémiai doktori értekezéséről

Hetényi Zsuzsa, egyetemi tanár, az MTA doktora opponensi véleménye

Eltekintenék a dolgozat ismertetésétől, és rögtön az értékelésre térnék.

Szőke Katalin dolgozatának három kiemelkedő tudományos érdeme van.

1/ Témaválasztása hiánypótló, a magyar akadémiai diskurzusban felfedezés lesz maga Mihail Kuzmin, a nemzetközi szakirodalomban pedig önálló szemléletű újdonság az a képzőművészeti és elméleti beágyazás, amelyet a disszertáció felrajzol.

2/ Az elméleti hozadék is figyelemreméltó: a XX. századelőn az irányzatok és csoportok, iskolák és kísérletek rendkívül szerteágazó és sokszínű világában feltárja a párhuzamok, egybeesések és általában az összetartó erővonalak rendszerét. A szakirodalomban hiányzó terminológiát vezet be, sőt, a korábban meglévőket alkalmazva témájára kiteljesíti mind az adott terminust (mint pl. Hansen-Löve: életalkotás definíciójának esetében), mind saját szerzőjének portréját (mint pl. az irodalmi stilizáció problémájával kapcsolatosan)

3/ A módszer egységes és megbízható: egyrészt a mitopoétikai iskolázottság épült bele, másrészt bizonyos értelemben visszaállítja a filológiai módszer rangját. Nem előfeltevésekből kiinduló, függetlenül felállított paradigma a támpontja, hanem stílusjegyekre koncentrálni vizsgál minden szöveget és alkotót.

Negyedikként hozzátenném, hogy Szőke Katalin Kuzmin esetében olyan anyaghoz nyúlt, amely magyar talajra remélhetőleg jobban átültethető, mint Andrej Belij, akinek művei nem foglalták el méltó helyüket a magyar recepcióban (ennek oka Belij nehéz fordíthatósága), igaz, Remizov sincs jelen a magyar elit irodalmi tudatban sem.

Szőke Katalin különösen hivatott e korszak prózájának megítélésére, hiszen Andrej Belijen kívül a dolgozatban sokszor említett Alekszej Remizov is évtizedekig állt kutatásainak

középpontjában, és ő a fordítója Alekszandr Etkind orosz erotika-kultúrtörténeti monográfiájának.

Messzemenően egyetértek azzal, hogy az ún. orosz Ezüstkör külön-külön nevekké lett vagy önmeghatározott jelenségeit nem választották el olyan éles válaszfalak, amelyeket ők képzeltek és ennek nyomában a szakirodalom is. Ez a probléma először a szimbolisták nemzedékei elhatárolásakor jelentkezett – mi a hasonló és mi az egyedi bennük. Jómagam 2013 elején egy konferencia-előadáshoz olvastam át a kor kiáltványait és esszéit, és a poétikai gyakorlattal egybevetve jórészt arra koncentráltam, hogy a különbözőként számon tartott irányzatok közötti hasonlóságokat és átfedéseket kerestem a poétikai mikro-gyakorlatban (nyelvi játékok és költői képek kapcsolatában). Elemzéseimben megegyező álláspontra jutottam jóval a szimbolizmus és hozzá csatlakozó áramlatok határain túl is, nemcsak Belij és Jeszenyin, hanem Belij és Hlebnjikov, Belij és Majakovszkij összehasonlításban és hatásaikról is. Éppen ezért gondolom, hogy Novikov könyvének tételét az ornamentális próza kompozíciójáról (hogy azt a transzcendens és a köznapi szint közötti szójátékos váltakoztatás dualizmusa jellemzi), nem lehet kizárólagos érvényességű specifikumnak tekinteni, mert hasonló technikával él a futurizmus, egyéb avantgárd irányzatok, sőt, az abszurd is. A szimbolista regényről Szőke Katalin még két értékelésre hivatkozik, amelyről alább még szólok.

Itt térnék ki arra, hogy az ornamentális próza szakirodalmában Szőke Katalin magabiztos jártassággal mozog, ám bravúros ismertetései közben talán kissé defenzív stratégiát követ, holott talán egy differenciált kritikai álláspont érvényesítése vagy dialogikus ismertetés világosabb képet nyújtana a dolgozat, és biztosan a majdani könyv olvasójának nemcsak az ő saját gondolatairól, hanem magáról a tárgyról is.

Meggyőzőnek találom a szimbolizmusnak szintetizáló eklekticizmusát meghatározó okfejtést, valamint az életalkotási és beavatási elvek dominanciáját a szimbolista regényben. Ugyanakkor az a benyomásom támadt, hogy amikor Szőke Katalin szinkretitmust említ, akkor is a szintetizálásra céloz, ezért a két terminus előfordulásait újbóli áttekintésre javaslom a dolgozaton belül. Meggyőző a szimbolizmus és akmeizmus egybevetése, valamint az, hogy Kuzmin és Brjuszov köztük átmenetet képez, és tőlük elhatároltan értelmezhető, amiben kulcsszerep jut a stilizációnak (56, 58). Értem, mit ért Szőke Katalin egyirányú stilizáción, és

a megfigyelést és a meghatározást fontosnak tartom, de a kifejezést némiképpen köznyelvinek érzem, ám nem tudok jobbat javasolni (111).

A szecesszió és az szimbolizmus összevetésében felvetődött bennem, milyen különbségeket lehetne még körülírni, amely az akmeizmus elhelyezését is segítené. Szőke Katalin Kuzminnak Roerich művészetéről írott idézetével világítja meg, hogy a szecesszióban elsődleges a dekorativitás (118). Kuzmin szavaiban van még egy éles szemű megfigyelés: hogy Roerich-nél nagyon elvont az érzelmi színezet. Az érzelmi hőfok az irodalomban nehezebben detektálható, mint a vizuális ábrázolásban, de ha a vizsgálható distancia felől közelítünk, megragadható. Úgy érzem, a szecesszió vonalainak és színeinek bujaságában és a dekorativitásban általában ugyanaz a hűvösség, eltávolítás tükröződik, amely a festészeti mitologizálásban és stilizálásban is pl. Roerichnél. A különbséget jól illusztrálja a szecesszió és az expresszionizmus, akár Klimt és Schiele különbsége is (noha előbbi barátja, mintája és mestere is volt utóbbinak) – csak utóbbi engedi magához, az Énjéhez közel az ábrázolást. Ez érvényes az irodalomra is. A szenvedély és szenvedés (*sztrasztyi*) mélyen benne van Belij ornamentálisában és Blok lírájában. A *Kotyik Letajev* távolított, de mégis szenvedéstörténeti személyessége távol esik a szecesszió dekoratív nyelvétől. Az egy mintát alkalmazó Kuzmin-stilizáció, a *Szárnyak* hűvösebb, mintsem témája feltételezné és kívánná. Ez csak felvetést, a mélyebb elemzést a disszertánsra bízom, ha lát benne perspektívát. Úgy érzem, hogy ezt a gondolatot a dolgozat ott közelíti meg legjobban, ahol az akmeista új tárgyilagosságot és a szimbolista eksztázist és misztikus tapasztalást állítja szembe (144).

Nem volt világosan körülhatárolva, hogyan illeszkedik a disszertációra jellemző filológiai és stíluselemző módszerbe az Imre László kifejtette tételt, hogy a kifejező forma túlsúlya a szimbolista regényben „az egységbe rendező forma rovására megy” (45. oldal). Ha ábrázolás és kifejezés lukácsi fogalomellentétéből az előbbit kérnénk számon, látnunk kell, hogy éppen ez szorul háttérbe a szimbolista prózában, ahol az ornamentális lép az átlátszó szerkezet helyére, és kódoltabb koherenciát hoz létre. Ennek jelentősége éppen a posztmodern és a modern kapcsolata szempontjából jelentős: a posztmodernben a kifejezés valóban szétrombolja a kompozíciót és bármiféle mimetizmusra való törekvést.

Jobban kidomborítanám, hogy Imre László 1973-as tételéhez képest miben különbözik Szilárd Lénáé (oroszul 1980, magyarul 2002), aki szerint ez a kompozíciós technika „kifejezi

a szimbolista nézetet, hogy a világ az empíria szintjén káosz, a magasabb lényegiség síkján pedig harmónia.” (48) Mindhárom tételt – időrendben Imre László, Szilárd Léna, Novikov (és az időrendet is javasolnám – nem lehetséges egymással kibékíteni, s akkor még a negyediket nem is említettem, Wolf Schmiedét, aki a mítoszi világszemlélet alapján egy nevezőre hozza a szimbolista és avantgárd mitikus gondolkodását (54). Úgy vélem, ez utóbbi is kritikai pontosítást, szembesítést érdemel a tényekkel, különösen, mert Zamjatin, akiről ezt írja Schmied, túllép az irányzatok kategóriáján.

Belij *Zöld ligetének* értelmezéséhez (74–77) szeretnék javasolni egy további lehetséges szimbólumfejtést, amely egyszerre kapcsolja ezt a művet a dekadens és a szecessziós vonulathoz is. Ehhez újra visszatérnék ahhoz a gondolatomhoz, hogy az esszéknek nem tartalmi, hanem poétikai elemzését is fontosnak tartom. Kiemelném benne a fekete halál motívumait: Orfeusz, halotti lepel (szaván), hold, körtánc, a lelkek titokzatos beszélgetése. A természet és nőiség összekapcsolása hagyományosan a termékenység evidens kontextusában történik meg. A szecesszió azonban a finom erotikában és a növénymotívumok indázó ismétlésében mindig érzékelteti az enyészetet is, ez a dekadens elem hozzá tartozik (és ezt Kuzmin is jelzi Szomov képeiben). Belij *Zöld ligete* tartalmazza ugyanezt a kettősséget, ugyanis az Elysiumi mező, ahol – Böcklin azonos című képéhez hasonlóan, és talán általa is ihletve – a lelkek lányalakjai táncolnak, egy olyan zöld rét, ahol a boldog megboldogultak lelkek lakhelyet, a szép, stilizált, csöndes, finom halál helye. Furcsa, de ebbe a talán tudatalatti kontextusba illik a záró, 9. részben nemcsak az, hogy a zöld liget őrzi az emlékeket, hanem a fájdalmasan boldog jövőkép is, „hiszek hazám **égi** sorsában”.

A szecesszió nő- és természetábrázolása kétségtelenül lehetett hatással Belijre, s talán megemlíthető lenne Alfonse Mucha neve itt, akinek mitologizmusa, dekoratív és dekadens képi világa, valamint szláv témái egyaránt felkelthették Belij figyelmét is.

Javasolnék a 11. oldal egy mondatával kapcsolatban két szempontot. Idézem:

„Az orosz szimbolizmusra különösen jellemző az önreflexió, az irányzat filozófiai, esztétikai és kultúrtörténeti megalapozására és igazolására való törekvés.” Minthogy az önreflexió a metafikciós műfajokkal társulva kapott a XX. században a szépirodalmon belüli, bár annak határait feszegető műfajformáló szerepet (erről Szőke K. is említést tesz, 17. old.), én önteoretizálásról szoktam beszélni, amit javasolnék megfontolásra. Ezt azzal indokolnám,

hogy például Belij, aki a dolgozatban központi figyelmet kap, művészetelméleti esszéiben nemcsak a *hogyan írok*, hanem a *hogyan írtok*, a *hogyan kell írni*, és a *miért így működik az irodalom ars poetica*i kérdéseit is felveti.

Ugyanakkor (ez a második) ezek az írások művészi megformáltságukat tekintve nem tagadják meg íróik szépírói mivoltát, ami önmaga farkába harapó kígyóként ismét arra inspirálja az elemzőt, hogy ezen esszéket is poétikai elemzésnek vesse alá. (66. oldalhoz)

Jónak látnám az angol nyelvű szakirodalom bővebb beemelését (noha az angolszász anyagok elérése nem egyszerű itthonról), többek között az oroszul nem tudó majdani olvasók számára, akik számára természetesen nagy segítség a német iskolák – Hansen-Löve, Schmied – példászerű beemelése a dolgozatba.

Ajánlom Evangelista, Stefano. *The Reception of Oscar Wilde in Europe*. London: Continuum, 2010. cikkgyűjteményében¹ egy 15 oldalas cikk foglalkozik a századfordulót és a szimbolizmus korával, ebből haton tárgyalja Kuzmint Bernshtein, E. „Next to Christ”: Oscar Wilde in Russian Modernism.” (Evangelista, S. *The Reception of Oscar Wilde in Europe*. London: Continuum, 2010. 285–300., különösen 289–295.) E cikk úgy véli, az orosz Ezüstkorbán egy Puskin és Byron ideje óta nem tapasztalt közeledése következett be az angol irodalommal, és már akkor vetekedett a művekkel a Wilde-biográfia hatása. Az orosz olvasat érdekes jellegzetessége, hogy Oscar Wilde szenvedései (a siker csúcsáról a börtön mélyébe bukása, fogsága alatt anyja elvesztése, a gúny és nevetség kénytelen eltűrése) a művész mártíromságává, sőt, orosz felfogásban krisztusi szenvedéstörténetté alakultak.

Egy monográfia ígér további Kuzmin-csemegéket, amelyeket nem biztos, hogy bevált (az interneten elérhető részek alapján). Engelstein, Laura. *The Keys to Happiness: Sex and the Search for Modernity in Fin-de-Siècle Russia*. Cornell, 1992. Ebben a *Szárnyak* láthatólag külön fejezetet kapott. Szőke Katalin kutatásaihoz kultúrtörténeti vonatkozásai is érdekesek lehetnek. Hasonló, sajtó és kultúrtörténeti tárgyú anyaggal szolgál Otto Boele monográfiája a századforduló körüli erotikus irányultságú diákcsoportokról (nem csak vallási, morális reneszánsz is volt a századelőn) (128. oldalhoz, Boele, O. *Erotic Nihilism in Late Imperial Russia. The Case of Mikhail Artsybashev's Sanin*. The University of Wisconsin Press, 2009.)

¹ Jellemző történet: amikor az orosz dandyizmus és libertinizmus tárgyú konferenciára készülve először az interneten kerestem ezt a könyvet, árát meglátva (újonnan 250, használtan 210 dollár) inkább, adandó alkalommal, a British Libraryben kerestem a könyvet. Mivel nekik sem volt meg, felvették a beszerzendő könyvek listájára, és valóban be tudták szerezni kis némi idő elmúltával. Ennyit a hazai kutatók és könyvtárak anyagi lehetőségeiről.

E könyv kapcsán jegyzem meg, hogy Arcibasev, aki nálunk (persze elsősorban Karinthy paródiájából) ismert szerző volt, valóban helyet kaphatna egy bekezdés erejéig – pl. az 59. oldalon.

Végül egy olyan friss publikáció, hogy nem ismerhette Szőke Katalin a dolgozat írásakor:

Rubins, Maria. Stil'ar-deko i ego literaturnie reprezentatsii (Gaito Gazdanov „Prizrak Aleksandra Volfá”) In *«Невыразимо выразимое»: экфрасис и проблемы репрезентации визуального в художественном тексте. Сборник статей. Составление и научная редакция Д.В. Токарева. Москва: Новое Литературное Оbozrenie. 2013. 506–532.*

Ezek az mutatja, hogy Szőke Katalin témaválasztása a kortárs szlavisztikai irodalomkutatás aktuális áramlataival összhangban van.

Moeller-Sally cikkét említi a bibliográfia, (Oscar Wilde and the Culture of Russian Modernism.1990. SEER, 34:4. 459-472.) de érdemes lenne összefoglalni, hogyan látja ő az orosz Wilde-recepció történetét és ezen belül Kuzmint.

A 15. oldalon említi Szőke Katalin Zsirmunszkij terminusát, a poligenezist – az eredetiben ez áll. „Отсюда и возможность своеобразного «полигенезиса» — нескольких поэтических источников, одновременно притянутых жизненным переживанием.” A dolgozat szól Z. Minc vonatkoztatási elveiről, azonban a terminus azóta továbbgondolt fogalma teljes jogúvá a Joyce és Nabokov szakirodalomban vált, talán erről érdemes szólni (Pekka Tammi, Zametki o poligenetichnosti v proze Nabokova. In: Nabokov V. V. Pro et Contra. Sankt-Peterburg, 1997.)

A Zsirmunszkij-szöveg interneten is megtalálható, amit azért említék, mert az interneten feltalálható szövegekhez nagyon hasznos lenne linkeket rendelni, a magyar olvasó és a növekvő szlavista-nemzedék tájékozódását nagyban megkönnyítené.

http://www.sbiblio.com/biblio/archive/jirmunskiy_teorია/07.aspx

Teljesen egyetértek Szőke Katalinnal, hogy azokkal ért egyet, akik szerint erősen vitatható Dmitrij Merezskovszkij regényeinek a szimbolista prózához sorolása. Úgy vélem, erről a magyar recepció miatt hosszabban lehet szólni, ugyanis a Merezskovszkij Magyarországon aránytalanul, érdemein felül túlértékelve volt népszerű a két világháború között.

Számos olyan helyet találtam, ahol Szőke Katalin már régen megírt gondolatokat vesz át, még hozzá önmagától – azt gondolom, hogy az önhivatkozások beiktatása egy kutatótól nem hivatkozás, hanem segítség az olvasó számára, hogy az elemzések mögött lévő tudós személyiségébe, egy kicsit pályájába és fejlődésébe betekinthessen. (pl. 129).

Még néhány kisebb megjegyzés.

A 44. oldalon az orosz ornamentális próza érdemeinek felsorolásában felmerülhet, nem kívánczik-e ide egy kitekintés Joyce prózanyelvi újítására, amelyre az ornamentalizmus éppen úgy jellemző. és amit a szakirodalom is tárgyal (éppen Szilárd Léna is).

Hasonló jellegű, apró javaslat, hogy a szak-hagyomány vonalából nem maradjon ki Zamjatin neve (109-111. oldal)

Felvetném, hogy nem alkalmazható-e Kuzminra a manierizmus terminus.

Nem tartom pontosnak a szecesszió metanyelvként meghatározását, mert ez a szó több mindent jelent (77)

A 117. oldalon, ahol Kuzmin Szomov-esszéjéről esik szót, nem az enyészet ábrázolásának ekfrázisa groteszk, hanem a girlandokat tekergőző belekhez hasonlító szókép. Az idézet ismét rávilágít, hogy az esszék nyelve mennyire szépirodalmi, s így poétikai szövegelemzésre érdemesek.

Az orosz Bildungsroman vonulatában feltétlenül említeném Goncsarov *Hétköznapi történetét*. (122).

Homoszexualitás és értelmiségi lét kapcsolata Platonnál szintén érdemes bővebb kifejtésre, mert Platon az intellektuális képességeket az államférfiúi tehetséggel összekapcsolva érti. A téma a jelenkori irodalomelméleti, antropológiai és identitáskutatási szakirodalomban egyre jelentősebb teret kap, itthoni példaként említeném a szintén szegedi Hódosy Annamáriát.

Nemcsak az önisméltések elkerülését és a szerkezet feszesebbé tételét szolgálná, hanem a gondolati pontosságot is, ha a 16-17. oldalt a 34. és 44. oldalhoz előre és visszautalások kötnék, hasonlóképpen a 23, 25, 27. és 41. oldalon.

Pl. a 17. oldalon a maga helyén nem említett Imre László könyvről előre jelezném, hogy később tárgyalásra kerül, hiszen fontos referenciaként lép be a 45. oldalon.

Végezetül, nemcsak javaslom a dolgozat publikálását, hanem nagyon várom is. Biztosan tudom, hogy a könyvnek más formája lesz, de egy javaslatot tennék: a szakirodalmi áttekintés és a műelemzés arányát meg kellene fordítani, előzőt redukálni, utóbbit viszont további kitekintésekkel, szövegelemzésekkel bővíteni. Ennek megfelelően, úgy gondolom, a címnek is változnia kellene – én már most úgy éreztem, hogy (hacsak nem az életkort vesszük figyelembe), Kuzmin állhatna a címben előbb, neki juthatna több tér, beleértve az életmű és más műveiknek bővebb ismertetését – ismétlem, a leendő könyvben.

A bibliográfia jelenlegi formájában nehezen kereshető, a latin és cirill betűs források egymás után következve azonos fejléc alatt jobban áttekinthetők lennének.

Szőke Katalin disszertációját hézagpótló, újszerű, példásan alapos, egyben érzékeny munkának tartom, amely az MTA doktora címet feltétel nélkül kiérdemli.

Ezért javaslom a nyilvános vita kitűzését, és a dolgozat elfogadását.

Budapest, 2013. július 7.

.....
Hetényi Zsuzsa egyetemi tanár, az MTA doktora